

XII

Türk - Ermeni İhtilâfının Başlangıcı (1878-1897)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

Manas Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bişkek, Kırgızistan

GİRİŞ

Türk-Ermeni ihtilafı derken şüphesiz 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın 16., Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Düvel-i Muazzama'nın Ermeniler lehine koydurduğu ıslahat hükümleri sonucu ortaya çıkan veya çıkarılan ve Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar devam eden olayları alıyoruz. Demek ki 44 yıllık bir dönemi içine almaktadır. Hâlbuki Türk-Ermeni ilişkilerini sadece bu döneme sınırlamak hem ilmî bir yaklaşım değil, hem de insaf sınırları dışına taşmaktadır. Zira Türk-Ermeni ilişkileri en azından 1040 yıllarına kadar gitmektedir. Yaklaşık bin yıllık bir dönem içinde 900 yılı Türk-Ermeni münasebetlerinin iyi gittiği iki milletin birbirine yaklaştığı-dost olduğu bir dönemdir. Son 100-150 yıldır bu ilişkiler kötüleşmiştir. Bu bakımdan Ermenilerle Türkler arasında henüz tarihi ve kültürel dostluk ilişkisi düşmanlığa ağır basmaktadır. Şüphesiz biz burada bu ilişkilerin tarihçesini anlatacak değiliz; ancak konuyu iyi temellendirmek için yine de tarih içinde bir ufuk turu yapmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

a. Ermenistan Neresidir?

Ermenistan diye eskiden beri adlandırılan tarihî bölgenin ortasında Ağrı Dağı (Ararat) bulunmaktadır. Tahminen son iki yüzyıldır bu bölge siyasi, idari bakımdan yine Ağrı Dağı merkez olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Siyasî Coğrafya açısından bu bölgenin Kuzey-Kuzey

doğusuna, Rus hâkimiyetinde kaldığından Rus Ermenistanı; Doğusuna, İran hâkimiyeti içinde bulunduğundan İran Ermenistanı; Batısına da Osmanlı hükümlerlik sahasına girdiğinden Osmanlı Ermenistanı demek âdet haline gelmiştir¹.

Bu coğrafyanın bilinen en önemli noktası, Ermenilerce sembol kabul edilen ve sınır taşı görevini yapan Ağrı dağı olduğu muhakkaktır. Ancak bölgenin ne Batı, ne Doğu, ne Kuzey ne de Güney sınırları bellidir.

European Association of Turkish Academics(Avrupa Türk Akademisyenler Birliği) tarafından Tarihi Türk Ermeni İhtilafı konusunda OS-09 Nisan 1995 tarihlerinde Heidelberg/Almanya'da düzenlenen V. Bahar Kongresine tebliğ olarak sunulmuştur.

Dolayısıyla Ermenistan'ın belli sınırları yoktur. Böyle bir sınırın varlığını ve nerelerden geçtiğini bugün için Ermenilerin kendileri dahi bilmemektedirler. Coğrafyacılar ve Tarihçiler de şimdiye kadar Ermenistan denen bölgenin kesin olarak sınırını çizmiş değildirlere. Ancak bilinen bir gerçek varsa o da bu bölgede ilk çağlarda Urartular, Mitanniler ve daha başka eski kavimler gibi Ermenilerin de bulunduğu ve yaşadığıdır. Kısaca Ermenistan coğrafi bir bölgenin adı olup, pek çok kavimin burada yaşadığı, sadece Ermenilere ait bir bölge olmadığı Tarihi gerçeklere uygun düşmektedir.

b. Ermenilerin Özgeçmişi

Ermeniler Hind-Avrupa yani Arî irka mensup bir kavimdir. Dilleri de Hind-Avrupa dil ailesine dâhildir. Trak ve Balkan kökenli Haik kavminin M.Ö. 6. yüzyılda Anadolu üzerinden Ermenistan bölgesine geldiği ve daha sonraları kendilerine bölgenin adına izafeten Ermeni dendiği pek çok tarihi kaynakça kabul edilmektedir. Hatta Urartularla karıştığı da söylene gelmektedir. Bağımsız bir devlete sahip olmakla beraber muhtar prenslikler halinde değişik devletlerin hâkimiyeti altında yaşaya gelmişlerdir. En parlak devirlerini M.S. IV. yüzyılda yaşamışlar ve bu çağdan itibaren kültürel varlık haline gelebilmişlerdir. 39 harften müteşekkil alfabeye sahip olan Ermenilerin edebiyatları oldukça zengindir. M.S. 300 yılında St. Gregoire adlı bir papaz tarafından Hıristiyanlaştırılan Ermeniler ilk kiliselerini Eçmiyazın'de inşa etmişlerdir.

Roma ve Bizans İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermeniler Hıristiyan olduktan sonra mezhep çekişmeleri yüzünden hiç rahat yüzü

görmemişlerdir. Zira Bizans, Ortodoks Rum Kilisesi ile Ermeni kilisesini birleştirmek için Ermeniler üzerinde pek çok baskılar yapmışlar, hatta bir kısmını Sivas ve dolaylarına sürmüşlerdir. Bu sırada Ortodoks olan Ermeniler Rumlar içinde eriyip gitmiştir. Sivas'tan daha sonra Adana (Kilikya) bölgesine inen Ermeniler de Haçlı seferleri sırasında baskıya maruz kalmışlardır. Bunun sonucu Katolik olan Ermeniler daha sonra Avrupa'ya göç etmişlerdir.

Görüldüğü gibi Ermeniler esas darbeyi Ortodoks Bizans'tan Katolik Haçlılardan yiyerek çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Aynı Ermenilerin, tarihî Ermenistan coğrafyasından Anadolu içleri sürülmeleri ilk defa Bizans devrinde olmuştur. Bununla birlikte bağımlı kiliseleriyle Anadolu'da kültürel ve dini varlıklarını sürdürebilmişlerdi. Fakat, bölgedeki Bizans-Sasani-Arap rekabetinden, mücadelelerinden savaşlarından en çok zararı Ermenilerin gördüğü de muhakkaktır. Büyük devletlerarasında sıkışıp kalan Ermeniler bu yüzden, istiklâl için mücadele vermelerine rağmen, bir yere toplu olarak yerleşmek ve orada devlet kurmak imkânını bulamamışlardır.

XI. yüzyılda Selçuklu Türkleri Anadolu'ya geldiği zaman Ermeniler, Anadolu'da dağınık vaziyette Bizans hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. Dolayısıyla Selçuklular her hangi bir Ermeni devletiyle karşılaşmadıkları gibi, Ermeni toplumuyla da savaşmak-mücadele etmek durumunda kalmamışlardır. Selçuklular Anadolu'yu Bizans'tan savaş yoluyla devir almıştır. Bundan sonra Ermeniler Selçukluların hâkimiyeti altında din ve mezhep kavgalarından uzak ticaret-sanat ve tarımla uğraşan dini ve kültürel kimliklerine sahip bir kavim olarak yaşamaya devam ettiler.

c. Osmanlı Sistemi İçinde Ermeniler

Osmanlılar, 1514'te, Ermenistan bölgesine geldiklerinde herhangi bir Ermeni devletiyle değil, bu bölgelerin sahibi Safevi devletiyle Çaldıran'da savaşmış ve zafer sonucunda bölgeyi imparatorluk sınırları içine katmıştır.

Yine 1515'te Adana bölgesini yani Kilikya Ermenilerinin bulunduğu bölgeyi Memluklu devletinin elinden savaş sonunda almıştır. Bölgeyi Memluklular 1375'te fethetmişlerdi. Dolayısıyla yine bölgede bağımsız her hangi bir Ermeni devletiyle karşılaşılmaştır. Şüphesiz bölgede diğer toplumlar olduğu gibi bir Ermeni toplumu da mevcuttu.

Netice itibarıyla daha XVI. yüzyılın ilk yıllarında bütün Anadolu Osmanlı devletinin hâkimiyeti altına girmiş ve dolayısıyla bütün Ermeniler de kendiliğinden Osmanlı teb'ası olmuşlardı. Bu bakımdan Osmanlılarla Ermeniler arasında her hangi bir tarihî husumet, düşmanlık ve kin söz konusu olmamıştır. Hatta Fatih Sultan Mehmet devrine dayalı bir dostluk ve samimiyet mevcuttu. Zira Fatih daha 1453'te İstanbul'u fethettiğinde, Ortodoks Rum Patrikliğini muhafaza ettiği gibi, 1461'de Ermeni Patrikliğini tesis ettirmiş ve Bursa Piskoposu Ovakim'i de Patrik yapmış ve Ortodoks-Katolik mezhepleri dışında kalan Hıristiyanların sorumluluğunu da ona vermişti². Hatta İstanbul Ermeni Patrikliğine Eçmiyazın ve Kudüs Ermeni Patriklerinin üstünde hukukî bir statü verdirtmiştir³. Böylece Ermenilere, diğer gayrîmüslim (Ortodoks-Katolik) cemaatlere nazaran önemli bir imtiyaz verilmiş ve Osmanlı-Ermeni arasında dostluk, iyi münasebet, güven zemini yaratılmış oluyordu. Bu zemin üzerindedir ki, Ermeniler Sadık Millet olma şansını ve imkânını buldular.

Bu imtiyaza ve itimada mazhar olan Ermeniler, Osmanlı devleti içinde diğer gayrimüslimlerin tabi olduğu hukuk sistemine dahil idiler. Osmanlı hukuk sistemi esas itibarıyla İslâm Hukukuna ve onun yetersiz kaldığı hususlarda Örfi Hukuka dayanıyordu. Bu ikili hukuk sisteminin ve Osmanlı barışının getirdiği istikrarlı ortamda, Osmanlı öncesi müslim gayrimüslim ve Hıristiyan mezhepleri arasındaki ilişkiler düzeldi. Dinler ve mezhepler arasında eşitlik ve dostluk iklimi yaratıldı. Dini ve kavmi cemaatler ve topluluklar kendilerine mahsus özel statülerini hürriyet ve barış içinde sürdürme ve geliştirme imkanını buldular.

Osmanlı sistemi içinde gayri müslimlerin ve özellikle Ermeni cemaatinin durumunu anlamak için Osmanlı arşiv vesikalarına bakmak kâfidir. Bu konuda, Kâmil Kepeci Tasnifi'nde bulunan Evamir-i Maliye Kalemine tabi Piskopos Mukataası Kalemi Defterleri, 1837'deki sonraki Divân-ı Hümayun Defterleri ve bunların içindeki Kilise Defterleri, Tahrir Defterleri, Şurût-ı Mîlel-i Muhtelif Defterleri, Mühimme Defterleri ve nihayet Şer'iyye Sicilleri, Bâb-ı Asaflı Evrakı önem arz etmektedir⁴.

Görüldüğü üzere Anadolu'daki Ermenilerin Tarihi, Osmânlı arşiv vesikalarında yatmaktadır. Buna rağmen Batılı ve Ermeni araştırmacıların pek çoğu eserlerini yazarken vazgeçilmez olan bu vesikaları yok farz etmişler, dolayısıyla tarafsızlıklarına gölge düşürmüşlerdir. Bu vesikalara

dayanarak Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenilerin durumunu şu şekilde özetlemek mümkün görülmektedir.

Ermeni cemaati aşağıdaki guruplara ayrılmaktaydı⁵:

1. Amira sınıfı olup, bunlar Ermeni aristokrasisini teşkil ediyorlardı. Ermeni cemaatinin dinî, sosyal, kültürel işlerini bunlar yürütüyordu. Kısaca bir nevi yönetici sınıf idi. Bunların çoğu İstanbul ve İzmir'de yaşayan zengin ve kültürlü ailelere mensuptular.

2. Tüccar ve zanaatkârlar sınıfıdır. Bunlar daha çok Anadolu'daki vilayet, sancak ve kaza merkezlerine dağılmış olup, Osmanlı İmparatorluğunun ticaret, sanayi, mali, zanaat işlerini ellerinde bulunduruyorlardı.

3. Köylüler, Türk veya Müslüman komşularından farksızdılar. Tarımla uğraşıyorlardı.

4. Dağlılar, devlet otoritesinden uzak, yani müstakil halde yaşıyorlardı. Ermeni cemaatinin cahil, fakir kesimini oluşturuyorlardı. Bu yüzden, XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan isyan ve terör olaylarında başrolü oynayan Hınçak, Taşnak gibi ihtilalci cemiyetler bu insanları kandırmakta güçlük çekmişlerdir.

Ermeni cemaati, Osmanlı devletinin kendilerine sağladığı ferdi, cemaat hürriyeti ve sosyal düzen sayesinde Anadolu'nun her tarafına nispeten şekilde yayılmışlardı. Türklere göre daha mesut ve müreffeh bir hayat sürmekteydiler. Ticaret yapma, kazanç elde etme maksadıyla her tarafa dağılan Ermeniler, nüfus bakımından hemen hemen hiç bir yerde çoğunlukta değildiler. Ermenilerin bu şekilde bütün imparatorluk toprakları üzerinde dağılmaları dahi, onların Türklere karşı herhangi bir korkusu, endişesi olmadığını güzel bir delildir. Eğer Türklere, Müslümanlara onlara kötü davransaydı, baskı uygulaysaydı, kendi içlerine sokmasaydı, Ermeniler korkusuzca, hiç tereddüt göstermeden Türk şehirlerine, köylerine, hatta en ücra köşelere kadar giderek yerleşip, ticaret yapıp, zengin olabilir miydi? Bunun tersi olsa idi Türklere karşı savunma ve korunma içgüdüsüyle bu kadar dağılamazlardı. Bu, üzerinde durulması gereken önemli bir husus olduğu kanaatindeyiz.

BÜYÜK DEVLETLER VE ŞARK MESELESİ

XIX. yüzyılın ikinci yansına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerle ilgili herhangi ciddi bir problem söz konusu olmamıştır. Avrupalı Büyük Devletlerin siyasi ve diplomatik gündeminde Ermeniler yoktu. Nasıl oldu da Ermeniler hem Osmanlı iç politikasının hem de uluslararası diplomasinin gündemine girmişti? Bu sorunun cevabını ararken mutlaka Büyük Devletlerin dünya hâkimiyet politikalarına ve bunun Osmanlıya dönük yönü olan Şark Meselesi'ne kısaca bakmak gerekmektedir. Aksi halde Ermeni-Türk ilişkilerini anlamakta güçlük çekeriz.

a. Büyük Devletlerin (Düvel i Muazzama) Dünya Hâkimiyeti Siyaseti

Bilindiği üzere tarihin her devrinde dünya hâkimiyetine oynayan, dünya siyasetine yön vermeye çalışan büyük güçler (büyük milletler büyük devletler) olmuştur. Büyük milletler ve devletler derken nüfus bakımından kalabalık, coğrafyası geniş, kültür ve şuur açısından milletleşebilmiş toplumlara; büyük güçlerden ise çok nüfusun, geniş coğrafyanın, milli kültürün yanına ileri derecede ilim ve teknolojiyi, iktisaden zenginliği ilave edebilmiş milletleri anlıyoruz.

Bu çerçeveden baktığımızda XV. yüzyıldan beri büyük millet ve büyük güç olma şansına ve mazhariyetine sahip bir kaç devlet veya milleti sayabiliriz. Bunlar sırasıyla Anglo-Sakson dünyası içinde Anglikan İngiltere, Latin dünyasında Katolik Fransa, Slav dünyasında Ortodoks Rusya, Germen dünyasında Protestan Almanya, İslâm dünyasında Türklerdir.

Gerçekten XV. yüzyıldan itibaren bu beş büyükler dünya hâkimiyeti, kıta hâkimiyeti, bölge hâkimiyeti için bazen birer birer, bazen ittifaklar halinde dinî, mezhebî, iktisadî, stratejik, siyasi, kültürel sebepler yüzünden birbirleriyle sıcak ve soğuk savaş şeklinde sürekli mücadele etmişlerdir. Bu mücadele sonunda her devlet, özellikle Hıristiyan dünyasını temsil eden dört büyük devlet (İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya) gücüne göre bazen savaşla, bazen de diplomasi yoluyla dünyayı paylaşmışlar ve geniş sömürge imparatorlukları kurmuşlardır. Buna rağmen aralarındaki rekabet sona ermemiş, güç dengeleri, dünya şartları değiştiğçe birbirlerini engellemek, çöktürmek ve kendi coğrafyalarını, menfaat

sahalarını genişletmek için tekrar tekrar mücadeleye devam etmişlerdir. Bu mücadele günümüzde de sürmektedir, yarın da sürecektir.

b. Şark Meselesi

Yukarda belirttiğimiz beş büyük devletin dördü birden Hıristiyan dininin (Hıristiyan âleminin) temsilcisi hem de ayrı ayrı Hıristiyanlığın belli başlı ve farklı mezheplerinin mümessili durumunda idiler. Sadece Türkler veya Osmanlı İmparatorluğu, bütünüyle İslâm dininin ve İslâm âleminin temsilcisi rolünde idi. İşte Hıristiyan âleminin dört temsilcisi (İngiltere-Fransa-Rusya-Almanya) ile İslâm âleminin temsilcisi Türkler (Osmanlı İmparatorluğu) arasındaki münasebetlerin tümü, Şark Meselesi'yle ifade edilebilir⁶. Başka bir şekilde ifade edersek, Şark Meselesi, Türk (Osmanlı)- Avrupa çatışmasının, çelişkinin ve ilişkilerinin XIX. yüzyıldaki adıdır. Bu bakımdan Şark Meselesi'ni Hıristiyan-İslam çekişmesinden ziyade, Müslüman Türklerle Hıristiyan Avrupalı büyük güçler arasındaki ilişkiler şeklinde anlamak daha doğru olur kanaatindeyiz.

Bu anlamda Şark Meselesini, yani Müslüman Türklerle-Hıristiyan Avrupa arasındaki ilişkileri de 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar yani Selçukluların Anadolu'ya girişlerine kadar götürmek mümkündür. Böyle olunca Şark Meselesi iki safhada ele alınabilir.

Biricisi, Türklerin Batıya Yürüyüşü (1071-1683).

İkincisi, Türklerin Doğuya Dönüşü (1683-1923).

Birinci safhada güç, inisiyatif, üstünlük Osmanlı İmparatorluğunda (Türkler), ikinci safhada ise güç, teknik, üstünlük, başan Hıristiyan Avrupa'nın elindedir. Bu açıdan baktığımızda Şark Meselesi Türklerin doğuya atılması, Osmanlı idaresi altındaki Hıristiyan kavimlerin kurtarılması, kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması, paylaşılması anlamına gelmektedir.

Avrupa bu stratejisini önce Balkanlarda uygulamaya koymuş, değişik zamanlarda gerçekleştirmiştir. 1699 Karlofça, 1716 Pasarofça, 1774 Küçük Kaynarca, 1838 Balta Limanı, 1878 Berlin Antlaşmaları ve nihayet Balkan Savaşları ile I. Dünya Harbi, Türkleri Balkanlardan çıkarmanın önemli aşamaları olmuştur.

Şark Meselesi olarak ifade ettiğimiz Türk-Avrupa mücadelesinden mağlup çıkan, siyaset sahnesinde rolünü ve önemini kaybeden Osmanlı Devleti olmuştur. Dünya siyasetinden Osmanlı gücü zayıflayıp

çekilince Balkanlar'da, Ortadoğu'da, Afrika'da, Kafkaslarda, Anadolu'da, Akdeniz'de muazzam bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Her zaman her devirde bir süper güç, dünya siyasetinden çekilirse veya çekileceği anlaşılırsa, mevcut süper güçler tarafından dünyanın veya bölgenin siyasi haritası yeniden çizilir. Bu harita çizilirken de dünya veya bölge hâkimiyetine oynayan süper güçler birbirleriyle savaşa kadar varabilen kıyasıya bir rekabete ve mücadeleye girerler.

İşte Osmanlı gücü siyaset sahnesinden çekilirken Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bütün topraklar üzerinde büyük güçlerin şiddetli bir nüfuz ve menfaat mücadelesi başlamıştır. Bunun sonucu imparatorluk coğrafyasının siyasi haritaları yeniden ve müteaddid defalar çizilmeye başlanmıştır. Büyük devletler bu durumdan Anadolu'yu da istisna tutmamışlar ve Anadolu için çizilen bu haritada Hıristiyan Ermeni cemaatine de yer vermeyi ihmal etmemişlerdir.

ERMENİ TÜRK İHTİLAFI

1878 yılında Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları imzalanıncaya kadar Ermenilerle Türkler arasında ciddi bir anlaşmazlığın olmadığı, bu tarihten önce de iki toplumun tam 900 yıl bir arada ve kaynaşarak dostça yaşadığı bilinmektedir. Bu bakımdan Türklerle-Ermenileri birbirine yaklaştıracak tarihi ve kültürel müşterekler, onları ayıran siyasi noktalardan daha fazla olduğunu belirtmeliyiz. O halde iki toplumun münasebetleri niçin bozuldu? İşte şimdi bu sorunun cevabını aramaya çalışalım.

a. Şark Meselesi'nin Anadolu Cephesi

Şark Meselesinin Balkanlar safhası Yunanistan'ın, Sırbistan'ın, Karadağ'ın, Bulgaristan'ın ve diğer Hıristiyan unsurların istiklâliyle neticelenince veya neticeleneceği anlaşılınca, büyük devletler, Şark Meselesini Anadolu'ya kaydırmakta herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Zira kendileri Balkanlar'da istenilen neticeyi almış ve orada menfaat sahalarını oluşturmuşlardı. Sıra Anadolu'daki Hıristiyan unsurların Türk hâkimiyetinden kurtarılmasına ve menfaat sahaları temin etmeye gelmişti. Bu politikanın menfaatleri doğrultusunda yürütülebilmesi için araç olarak kullanılabilir bir topluma ihtiyaç vardı. Dolayısıyla araç toplum olarak Hıristiyan Ermeniler seçilmiştir.

Bu konuda özellikle Rusya ve İngiltere Ermenilere ilgi göstermeye başlamışlardı. Bu ilgi dini endişelerden ve Ermenilerin durumundan ziyade, kendi stratejik menfaatlerinden kaynaklanıyordu. Rusya Doğu Anadolu üzerinden bir taraftan İskenderun'dan Akdeniz'e, öbür taraftan Basra Körfezi'ne inmek; İngiltere ise Rusya'nın planlarını engellemek için Ermenilerden istifade etmek niyetinde idi. Ermeniler ise Rusya'nın ve İngiltere'nin kendilerine karşı gösterdikleri teveccühün gerçek sebebini anlamadan derhal muhtariyet veya istiklâl hevesine kapıldılar. Balkanlardaki Makedonya ve Bulgaristan örneğinden de cesaret alıyorlardı. İşte önemli hataları bu olmuştur.

Çünkü Ermeniler şu hususları hiç dikkate almamışlardır. Evvela Rusya ve İngiltere Ermenistan'ın istiklâlinden ziyade kendi menfaatlerine hizmet edecek bir Ermeni cemaatinin peşinde idiler. İkinci olarak Ermeniler istiklâllerini veya muhtariyetlerini bizzat kendi güçlerine dayanarak değil, Rusya ve İngiltere'nin müdahalesiyle elde etmek istediler. Yani herhangi bir bedel ödemededen devlet kurmaya kalkıştılar. Dolayısıyla devlet kurmanın faturası olduğunu unutmuş görünüyorlardı.

Ayrıca Ermeniler, hangi sınırlar içerisinde ve coğrafya üzerinde devlet kurmak istediklerini dahi bilmiyorlardı. Çünkü müstakbel devletlerinin ne tarihi, ne coğrafya, ne demografik sınırları belliydi. Öte taraftan Ermeni toplumunun elinde, devlet kuracak objektif imkânlar yoktu. Zira Ermeni toplumu asırlardır ticaret, tarım ve zanaatla uğraşmış olup siyasi ve askerî yönden tecrübeleri yoktu. Anadolu'ya dağılmışlardı ve hiç bir yerde çoğunluğa sahip değillerdi. Dolayısıyla Ermeniler bir maceraya atıldıklarını fark edememişlerdir.

b. Ermeni Meselesinin Çıkmasını Kolaylaştıran Zeminin Hazırlanması

I. Harici Güçlerin Hazırladığı Zemin

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Ruslara, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün Ortodoks Hıristiyanların himayesi konusunda hak ve yetki tanınmıştı⁷. Zaten bu tarihten sonra Avrupa'da eski dini heveslerin canlandığını görüyoruz. Kısa zamanda Osmanlı devletindeki Hıristiyanlar, mezheplerine göre paylaşıldı. Balkan Katoliklerine Avusturya, bütün Ortodokslara Rusya, Anadolu-Ortadoğu Katoliklerine Fransa sahip çıkarak, onları bir nevi diplomatik

himayelerine aldılar. Bu vesile ile Ruslar Ortodoks Ermenilerle, Fransızlar da Katolik Ermenilerle ilgilenmeye ve Anadolu'daki çıkarlarını bunlara dayandırmaya başladılar. Böylece Avrupalı devletler Osmanlıya karşı mücadelede din ve mezhep faktörünü devreye sokmuştur. Gerçekten de Osmanlıyı parçalamak için Rusya ve daha sonra diğerleri Hıristiyan, Ortodoks, Katolik gibi konulan çok kullandılar. Hatta istismar yoluna saparak Hıristiyan halkı Müslüman halka düşman yaptılar, bağlı oldukları Osmanlı idaresinden soğuttular. Böylece bütün imparatorluk sathında Müslüman-Hıristiyanlar, kendi mezhepleri arasında psikolojik bir duyarlılık ve gerginlik yarattılar. Avrupa'da da haçlı zihniyeti canlandırıldı⁸.

Batının güçlendiği-Osmanlının zayıfladığı HIX. yüzyılda, büyük devletlerin Hıristiyan unsurlara ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilgileri gittikçe artıyordu. Netice de Rusya'nın, Fransa'nın ve Avusturya'nın yanında İngiltere de dünya devleti ve büyük bir güç olarak Osmanlı devletindeki her türlü dinî ve kavmî cemaatlerle yakından ilgilenmeye başladı. Bu arada Amerikan misyoner teşkilatları da Anadolu'ya, Ortadoğu'ya adım attılar.

İngiltere bu politikasıyla önce Yunanlıları, Bulgarları kendine bağlamıştı. Sonra Protestan Ermeniler vasıtasıyla Ermenilerin bir kısmını himayesine almaya çalıştı. Bunun için önce Anglikan Kilisesi ile Ermeni Gregoriyan Kilisesini yakınlaştırmayı hedef seçti⁹.

Devletlerin bu tür faaliyetleri sonunda Fransa'nın desteği ile 1831 Katolik Ermeni cemaati (milleti), İngiltere'nin himayesinde de 1846'da fiilen ve 1850'de resmen Ermeni Protestan cemaati teşkil edildi. Bunun sonucu Ermeni cemaati kendi aralarında Gregoriyen, Protestan, Katolik, Ortodoks olmak üzere dört cemaate ayrıldı.

Netice de XIX. yüzyıla kadar pek fazla bilinmeyen ve kimsenin ilgilendiği Ermeniler bu yüzyılda büyük devletlerin birden ilgi odağı haline geldi. Bu ilgi ve yakınlaşma Ermenilere yeni bir zemin, yeni bir hürriyet, yeni bir ufuk verdi. Bu durum Ermenileri eski hüviyetlerinden ve rollerinden çıkardı. Bu ise onlar için Osmanlı İmparatorluğu içinde yeniden yapılanma demektir. Bu yeniden yapılanma isteği ve hareketi de Türk-Ermeni ihtilafının başlangıcını oluşturmuştur.

II. Osmanlı Reformlarının Hazırladığı Zemin

Osmanlı Reformlarından maksat şüphesiz Tanzimat, Islahat Fermanları, I. ve II. Meşrutiyetleridir. Osmanlı reformlarını iki açıdan değerlendirmek lazımdır. Birincisi Osmanlı devleti açısından reformlara baktığımızda hemen şunu söyleyebiliriz: Reformların hedefi, Osmanlı devletini kuvvetlendirmek, güçlendirmek, modernleştirmek ve yeniden düzene sokmaktır. Bu hedefe varılamamış ve neticede Osmanlı devleti reformlar yaparken zayıf düşmüş, çökmüş ve ortadan kalkmıştır. Demek ki reformlar Osmanlı devleti açısından başarısız olmuştur. Bu bakımdan reform adı altında yapılan işlere Osmanlı devleti açısından reform dememek daha doğru olur.

Türk toplumu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından reformlar ele alındığında ise, başanlı-faydalı olduğunu söyleyebiliriz. Aynı kanaata Bulgarlar, Sırlar, Makedonlar, Arnavutlar, Ermeniler için de varılabilir. Çünkü Osmanlının yıkılışına sebep olan reformlar, aynı imparatorluk-taki toplumların milletleşmesine, millileşmesine, şuurlanmasına ve millî kimliğini bulmasına vesile olmuştur.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Osmanlı devleti liberal fikirlere ve müesseselere kapısını açmıştır. Bu maksatla hukuki, siyasi, ticari ve kültürel alanlarda fertlere, cemaatlere, milletlere liberal haklar (hürriyet eşitlik, vs.) tanımıştır. Bu haklardan bütün gayrimüslimler gibi Ermeni cemaati de istifade etme yoluna gitmiştir. Nitekim kısa zamanda dinî teşkilatların ve dinî kültürün yanına millî teşkilatlarını ve millî kültürlerini koyarak geliştirmeye koyuldular. Bu zemini, bu atmosferi şüphesiz Osmanlı ıslahatları yaratmıştır. Eski ile yeni sistem arasında tereddütler geçiren devlet (Türk-İslâm toplumu) bu liberal zemin üzerinde yeniden yapılanamadı.

c. Ermeni Milliyetçiliğinin Teşkilatlanması

Ermeniler Tanzimat'a kadar dinî cemaat statüsüne ve hüviyetine sahiptiler. Avrupa ile temas ve Tanzimat'ın getirdiği hürriyet-eşitlik havası sonunda pek çok Ermeni genci Avrupa'da ve kendi açtıkları okullarda okudular. Okullarda liberal fikirlerle yani vatan, millet, millî kültür, istiklâl gibi kavramlarla temasa geçtiler. Neticede yeni bir Ermeni Entelijansiyası (Aydın sınıfı) ortaya çıktı. Böylece kiliseye bağlı dinî hüviyeti ön planda tutan muhafazakâr (Obscurantist) denen aydın

guruba alternatif milliyetçi ve liberal fikirlerle beslenen ilerici (Eclaires) denen yine bir aydın tabakası doğdu.

İlerici Ermeni aydınlan İngiltere'nin desteğinde Kiliseye ve muhafazakârlara savaş açtılar. Hedefleri Ermeni Kilisesinin gücünü, ruhban, amira (aristokrat) ve muhafazakâr sınıfların nüfuzunu kırmak ve Ermeni toplumunu laikleştirerek, dikkatleri millî meseleler üzerine çekmek ve yasal millî müesseseler kurmaktı. Bunda başan sağladılar. Nitekim Ermeni cemaatinin işlerini yönetmek üzere 1841, 1847, 1853 yıllarında halk tarafından seçilen bir nevi millî ve laik meclisler teşkil ettiler.

Aynı liberal, milliyetçi, laik aydınlar 1860 yılında millî anayasa niteliğinde Ermeni Millet Nizamnamesini hazırladılar. Bu nizamnameyi Bâbı Ali istemeyerek ancak 1863'te onaylanabildi. Rumların bile böyle bir anayasası yoktu. Dolayısıyla Nizamname Ermeniler için büyük bir lütf ve imtiyaz idi. Nizamname 140 üyeden oluşan bir Temsilciler Meclisi, ayrıca her biri 14 üyeden oluşan biri dinî diğeri millî konularda Patriğe yardımcı iki yürütme konseyi öngörüyordu. Meclisin başlıca görevleri arasında Patriği denetlemek, okullara, manastırlara bakmak hastanelerle ve cemaati ilgilendiren işleri yürütmek vardı¹⁰.

Nizamname sayesinde, Ermeni cemaati kısa zamanda eğitim öğretim işlerine ağırlık vererek yeni okullar açtı, millî kültüre dönük faaliyetlerini artırdı, toplumda millî şuuru canlandırdı ve millî teşkilatlarını da tamamladı.

Ermeni aydınlan önce milliyetçi oldular. Bu hüviyetlerini açığa vurmada millî muhtariyet veya millî devlet kurma istikametinde gizli kapalı faaliyetlerini sürdürdüler. Görünüşte ise liberal, demokratik oldular. Dolayısıyla millî hedeflere dönük istek ve faaliyetlerini liberal ve demokratik haklar elde etme maskesi altında açıkça sürdürdüler. Bu konuda bazı Osmanlı aydınlarından destek bile sağladılar.

Neticede 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar Ermeniler, dinî ve kültürel alanda teşkilatlanma, müesseseleşme ve millî toparlanma safhasını belirli seviyeye getirmişlerdi. Şimdi sıra niyetleri açığa vurmaya ve dünya kamuoyuna duyurmaya gelmişti.

d. 1878 Berlin Kongresi: Ermeni Meselesinin Siyasileştirilmesi ve Enternasyonalize Edilmesi

Ermeniler, Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı İmparatorluğu içinde millî bir varlık olarak teşkilatlanıp, ortaya çıktıktan

sonra, faaliyetlerini siyâsî ve diplomatik alana aktarmak için fırsat bekliyorlardı. Bu fırsatı 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordularının yenilmesi sonucu imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla yakaladılar. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Ayastefanos'ta (Yeşilköy) bulunan Grandük Nikola'nın yanına giderek, antlaşma hükümleri arasında Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reformları öngören 16. maddeyi koydurmayı başardı. Böylece Ermeni Meselesi uluslararası diplomatik alana intikâl ettirilmiş oldu.

Karadeniz'i Rus gölü haline getiren ve yine Ermenileri Rusya'nın himayesine koyan Ayastefanos Antlaşmasına Avrupalı devletler, özellikle İngiltere tepki gösterdi ve itiraz etti ve barış şartlarını yeniden görüşmek için Berlin'de bir kongre toplandı. Bunun üzerine Ermeni Patriği Nerses harekete geçerek, İngiltere ve Rusya'nın desteğini almak için eski Patrik Kirimyan'ı Londra'ya, Arşivek Narbey'i de Peteresburg'a gönderdi. Kirimyan, Londra'nın İngiliz-Ermeni Kiliselerini birleştirme görüşünü kabul etmediği, Narbey de Ruslarca soğuk karşılandığı için istedikleri desteği tam bulamadılar. Nihayet her ikisi de Berlin'e giderek, istediklerinin bir kısmını büyük devletlere kabul ettirmeyi ve meşhur 61. maddeyi koydurmayı başardılar¹¹. Buna göre Bâb-ı Ali Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform yapmayı, büyük devletler de reformları denetlemeyi taahhüt ediyorlardı. Böylece Ermeni meselesi Türk Ermeniler arasında bir mesele olmaktan çıkarak uluslararası politikanın ve diplomasinin meselesi haline getirildi. Bu anlamda Ermeniler hedeflerini gerçekleştirmiş oldu. Artık Ermeni meselesi uzun zaman gündemde kalabilecekti. Ermenilerin ikinci aşamada arzuları da bu idi.

e. Siyasî İhtilâlcî Ermeni Cemiyetlerinin Kuruluşu

Ermeniler, kendi meselelerini uluslararası politikanın gündemine soktuktan ve Avrupa-Amerika'daki Hıristiyan kamuoyuna mal ettikten sonra, meselenin çözümünü hızlandırmak için üçüncü safhayı uygulamaya koydular. Buna göre geliştirilen tez şu idi: Avrupa'nın fiili müdahalesini temin etmek, Hıristiyan kamuoyunun dikkatini kendi üzerlerine çekmek ve iç politika kanalıyla Avrupalı hükümetlerinin Bâb-ı Ali üzerindeki baskısını artırmak ve nihayet Osmanlı hükümetini oldubitti karşısında bırakmak için suikast, gösteri, baskın, katliam ve genel isyan metotlarını kullanmaktı.

Ermenileri isyan tezine iten sebep, Berlin Antlaşmasından sonra Kıbrıs'ı ve Mısır'ı işgal eden İngiltere Ermeni Meselesiyle ilgisini biraz

yavaşlatmışa benziyordu. Fakat 1887'de Abdülhamit Mısır ve Süveyř'le ilgili antlaşmayı onaylamayınca İngiltere tekrar Ermenileri tahrike hız verdi. Fransa ve Rusya da İngiltere'nin Orta-Doğu politikası yüzünden Osmanlıyı küştürmek istemiyorlardı. Bu yüzden Ermeniler isyan tezini benimsediler. Ancak isyandan önce teşkilatlanmak, silahlanmak ve propaganda faaliyetlerine girişmek ve Ermeni kamuoyunu isyana hazırlamak lazımdı. Bu maksatla 1878 yılından itibaren ihtilâlcı terör cemiyetleri kurma cihetine gidildi. Nitekim 1878'de Van'da Kara Haç Cemiyeti, 1881'de Erzurum'da Anavatan Müdafileri, 1885'te İhtilâlcı Ermenakan Partisi, 1886'da Hınçak (Çan) Cemiyeti, 1890'da Taşnak Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetlere, daha önceleri kurulan İstanbul'daki Ermeni Hayırsever Cemiyeti (1860) Van'daki Araratlı, - Muř'ta Okulsevenler ve Doğu Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar gibi görünüşte sosyal amaçlı cemiyetler de ihtilâlcı faaliyetleri ile katıldılar¹².

Bu ihtilâlcı cemiyetler 1887'den sonra imparatorluk içinde, Avrupa'da hızla teşkilatlarını yaydılar ve isyân hazırlıklarını hızlandırdılar. Artık isyân denemeleri için elverişli bir ortam bekliyorlardı. Bu arada yurt içi ve dışında yazılı, sözlü propagandayı artırdılar.

f. Tedhiş ve İsyân Safhası

Nihayet Ermeni cemiyetleri ıslahatların yapılmamasını bahane ederek, 1890 yılından itibaren imparatorluk sathında tedhiş ve isyan hareketlerine giriştiler. Bu olayların isimlerini sıralamakla yetineceğiz.

1. 20 Haziran 1890 Erzurum Ayaklanması
2. 15 Temmuz 1890 Kumkapı Olayı
3. 1893 Merzifon, Yozgat, Tokat olayları 4-1894 I. Sasun İsyanı
5. 1895 Bâb-ı Aliye Yürüyüş
6. 1895 Anadolu'da Pek çok yerde tedhiş olayları
7. 1895 Zeytun İsyanı
8. 1895 Van İsyanı
9. 18 Eylül 1895 Kumkapı olayları
10. 26 Ağustos 1895 Osmanlı Bankası Baskını
11. 1904 II. Sasun İsyanı
12. 1905 Sultan II. Abdülhamit'e Suikast Teřebbüsü

Tedhiş ve isyan olayları Doğu Anadolu'da yoğunluk kazanmıştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri de tedhiş, isyan, öldürme, baskın olaylarıyla Müslüman halkı korkutmak, tedirgin etmek suretiyle başka bölgelere göçe zorlamaktı. Bunun maksadı ise şu idi: Ermenilerin en zayıf ve savunması güç yanı Doğu Anadolu'daki nüfuslarının azlığı idi. Nüfus çoğunluğunu elde edebilmek için Müslüman halkın göç ettirilmesini ve Rusya'dan ve başka yerlerden gelecek Ermenilerin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesini gerekli görüyorlardı. Ancak II. Abdülhamit'in aldığı tedbirler yüzünden Ermeniler bu hedefe varamamıştır. Bunda Hamidiye Alayları'nın rolü de büyük olmuştur. Abdülhamit Anadolu'ya sahip çıkmak ve Rumeli örneğini ikinci defa Anadolu'da görmek istemiyordu.

Bu isyanlarla Ermeniler Batı'nın müdahalesini sağladılar. Batı kamuoyunu yanlarına aldılar, ancak bu müdahale diplomatik teşebbüslerin ötesine geçmedi. Nitekim isyanların yoğunlaşması üzerine büyük devlet elçileri 11 Mayıs 1895'te Bâb-ı Ali'ye Islahat Layihası sundular. 20 Ekim 1895'te II. Abdülhamit istenilen hususların yapılacağına dair bir irade ilân etti. Buna rağmen olaylar yatışmadı ve reformların yapılmasına imkân vermedi. Büyük devletler 26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını üzerine tekrar işe müdahale ettiler ve sonunda Bâb-ı Ali'ye Ermenilere Millî Statü verilmesini önerdiler. II. Abdülhamit öneriyi kabul etti ve Ermeniler için genel bir af ilân etti¹³.

Bundan birkaç ay sonra 1897 Türk-Yunan Savaşı patlak verdi. Savaş Türk galibiyetiyle son buldu. Osmanlı hükümetinin durumu kuvvetlendi. Bunun üzerine Boyerler Savaşı ile ilgilenen İngiltere politika değişikliği yaparak, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmaktan ve Ermeniler lehine müdahaleden vazgeçtiğini hissettirdi. İngiliz politikasında meydana gelen bu değişiklik Ermeni Meselesi'nin arka plana atılmasına yol açtı. İngiltere bu tavrıyla sömürgelerindeki Müslümanları memnun etmek istemiştir. Bu şekilde Ermeni Meselesinin ilk safhası kapanmış oluyordu¹⁴.

g. Genel Değerlendirme

Doğu Anadolu'da yaratılan Ermeni Meselesi her şeyden önce İngiltere'nin ve Rusya'nın meselesi olmuştur. Bu iki devlet, Ermenileri veya Ermenistan'ı siyasî, stratejik, emperyalizm çerçevesi içinde ve kendi menfaatleri için mesele edinmişlerdir. Almanya'nın-Japonya'nın büyük iki güç olarak ortaya çıkmasıyla Ruslar ve İngiltere Ermenileri arka plana atmakta tereddüt göstermemişlerdir.

Ermenistan Meselesi bizzat Ermeniler için bir meseleden ziyade denenmeye değer çok cazip bir macera niteliğinde olmuştur. Nitekim macera boyutları içinde de kalmıştır. Zira coğrafya, nüfus, tarih Ermenilerden yana değildi. Ermenilerin sosyal, askeri, psikolojik yapıları da kendilerinden tarafa değildi. Ermenilerin siyasi hayalleri onları maceraya itecek kadar cazipti. Fakat tarihin ve siyasetin maceraya tahammülü yoktur.

Ermeni Meselesi, Osmanlı devleti için sadece isyandır. Zira devletler hukukuna göre meşru devlete karşı baş kaldıran ve o devleti bölmeye kalkan her hareketin adı isyandır. Osmanlı da bu isyanı kendi imkânlarıyla bastırmıştır.

Üç taraf (Osmanlı-Ermeniler-Avrupa) için üç ayrı özellik taşıyan Ermeni Meselesinde (Bunun özü doğrudan doğruya Doğu Anadolu bölgesinde müstakil bir Ermeni devleti yaratmaktı) Ermenilerin ve Büyük devletlerin metodu, Balkanlardaki Hıristiyan milletleri istiklâline kavuşturmak için uyguladıkları metodun aynısıdır. Kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.

A. Hazırlık Safhası

1. Ermenilerle Türkler arasında dinî, psikolojik, siyasî gerginlik ve düşmanlık yaratmak
2. Ermenilere millî şuur kazandırmak
3. Ermenileri teşkilatlandırmak ve ihtilâlcî cemiyetleri kurdurtmak

B. Reform Safhası

1. Ermenileri isyan ettirmek
2. Ermeniler lehine olaylara müdahale etmek
3. Ermeniler lehine reform yaptırtmak

C. Muhtariyet Safhası

- 1- Tekrar isyan
- 2- Tekrar müdahale
- 3- Ermenilere muhtariyet kazandırmak

D. İstiklâl Safhası

1. Yeni isyan
2. Yine müdahale
3. Ermenilere istiklal vermek

Ermeniler, Balkanlarda uygulanan bu metodun hazırlık dönemini tamamlamışlar ve isyan ve müdahaleler temin etmişlerdir. Ancak bu aşamadan sonra gelen ve ilk hedef olan reform safhasını II. Abdülhamit'e kabul ettirmişlerdir. Dolayısıyla ne reform ne muhteviyat ne de istiklâl elde edebilmişlerdir.

Ayrıca önemli bir hususta daha evvel belirttiğimiz gibi Ermenistan denen tarihi bölge bir kısmı Osmanlı devletinin bir kısmı Rusya'nın diğer bir bölümü de İran sınırları içinde her üç bölgede de Ermeniler bulunduğu halde Ermeni Meselesi'nin sadece Osmanlı İmparatorluğunda çıkartılmış olmasıdır.

Sonuç olarak Ermeni Meselesinde Osmanlı içinde uygulanan metotlar, bugün Doğu Anadolu bölgesinde, Ermeni olmadığı halde Türkiye hala Ermeni Meselesi içine çekilmeye çalışılmaktadır. Kürt konusunda da İran, Irak, Suriye muaf tutulmaktadır. Üzerinde durulması ve tahlil edilmesi gereken bir durumdur.